

Doktori értekezés tézisei

Mladen Pavičić

**Az elbeszélő átváltozásai az
újabb szlovén és magyar
regényben**

Budapest, 2009

játékok, hiszen az elbeszélés menete az irodalmi mű egyik központi témájává válik, s e témák legfontosabbjai az elbeszélő önreflexiói, ahogy saját cselekvését kommentálja. E művek elemzése során az értekezés szerzője többször elgondolkodott a *virtuális elbeszélő* terminus jogosultságán a posztmodern elbeszélő esetében, hiszen ez az elbeszélő csak szimulálja a hagyományos elbeszélői módokat.

X.

Az elbeszélő átváltozásának a "népi demokrácia" idején megjelent négyszer két-két szlovén illetve magyar regényben való elemzése rámutat a két irodalom számos hasonlóságára, noha a kettő között nincsenek közvetlen kapcsolatok, a különbségek pedig elsősorban időbeliek – történelmi események következtében ugyanis a szlovén irodalomban előbb következtek be bizonyos változások, mint a magyarban. A fejlődésben észlelhető rokonság pedig azzal kapcsolatos, hogy a két szomszéd nép egyazon kulturális területen él, amit kelet-közép-európai térségként írhatunk le, vagy még tágabban európaiként, illetve még annál is tágabban, hiszen mindkét nép kétségkívül a nyugati civilizációhoz tartozik, amely túlterjed az európai kontinens határain.

I.

Szomszédai közül a magyarok minden bizonnyal a szlovénokat ismerik a legkevésbé. Az állítás fordítva is igaz – Szlovénia szomszédai közül a magyarok esnek ki a legjobban a szlovénok látóköréből. Bár a történelem során számtalan alkalommal útjaik keresztezték egymást, erős kapcsolódási pontokról mégsem beszélhetünk. Mindez természetesen a két kultúrában is tükröződik. A határvidékek kivételével meglepően kevés volt a két kultúra közötti érintkezés.

Az értekezés a két irodalom közötti hasonlóságokra és különbözőségekre összpontosít a második világháborút követő évtizedekben, amikor mind a magyar, mind a szlovén nemzet "népi" hatalom alatt élt. E politikai rendszer észrevehetően rányomta bélyegét az irodalom fejlődésére, s ugyanakkor ez a hatás időről időre változott, aminek következtében a két ország – Magyarország és Jugoszlávia – közötti különbségek is láthatóvá váltak. Az értekezés vizsgálódásainak tárgya az elbeszélő átváltozásainak összehasonlítása az említett időszak szlovén és a magyar regényeiben. A regény megfelelően reprezentatív és népszerű formának tekinthető ahhoz, hogy kutatásunk tárgyává váljon; az elbeszélő viselkedésének megfigyelése pedig egyike azon területeknek, amelyek az irodalomtörténész számára egzakt támpontokat adhatnak, ha kutatómunkájának eredményét nem tudja is kísérletileg ellenőrizni. Mindezek mellett az elbeszélés módját mint az elbeszélő irodalmi mű egyik leglényegesebb kutatási területét érdemes részletesebben szemügyre venni.

II.

Az elbeszélőt és cselekvési módozatait vizsgáló tudomány folyamatosan fejlődik és máig nem vesztett aktualitásából. Bár már Arisztotelész is foglalkozott vele *Poétikájában*, igazi áttörést a 19. század végére ért el, amikor az elbeszélés módjának változása fordulatot hozott az irodalomban. Az elbeszéléstudomány fejlődésében jelentős szerepet játszottak az orosz formalisták, akik bevezettek néhány, máig használatban lévő fogalmat. Elévülhetetlen érdemeket szerzett ezen a téren Mihail Bahtyin, és a múlt század ötvenes éveiben Franz K. Stanzel, akinek elbeszéléstipológiáját a világon talán a legszélesebb körben alkalmazzák. Stanzel megkülönböztet *auktoriális*, *első személyű* és *perszonális* elbeszélőt. Az első esetben a mindentudó elbeszélő az elbeszélés fölé emelkedve távolságot tart térben, időben és pszichológiai szempontból egyaránt; a másodikban az elbeszélő az egyik irodalmi szereplővel azonosulva az ő nevében mondja el a történetet; a perszonális elbeszélésben pedig a szerző egy vagy több szereplő tudatán keresztül mutatja be a műben ábrázolt világot. Az elbeszéléstudomány történetében az eddigi leglátványosabb fordulat a huszadik század hatvanas és hetvenes éveinek fordulóján következett be, amikor a strukturalizmus égisze alatt kialakult a narratológia mint az elbeszélés tudománya. Ezekben az években kezdtek különválasztani azt, "aki beszél" azaz az elbeszélőt attól, "aki néz", azaz akit a narratológusok általában

regényének megjelenésével (1979) elkezdődött a posztmodernizmus korszaka, amely végigkísérte a nyolcvanas éveket. Ebben az időben még az írói realizmust hirdető szerzők egy része is a posztmodernizmus hatása alá került. A szlovén irodalomban nincs ehhez hasonló egyetlen korszakos mű, a posztmodernizmus lassú térhódítása már évekkel a magyar áttörés előtt elkezdődött, ezért Esterházy regényének párjával a legjelentősebb szlovén posztmodern alkotást, Andrej Blatnik *Plamenice in solze* (1987) című regényét választottam, amely nyolc évvel a *Termelési regény* után jelent meg. A legfontosabb változások az irodalmi jelhasználatban következnek be – a poétika megváltozásában, amely a világhoz való viszony legelvontabb elemeit idézi, azaz az irodalom nyelvének modalitásában. Abból a tudatállapotból indul ki, hogy a világon már mindent elmondtak, az embereknek ugyanakkor a nyelven kívül semmilyen más eszközük nincs a világhoz való viszonyuk kifejezésére. Mivel pedig már mindent elmondtak, semmi újat sem tudunk már mondani, legfeljebb ugyanazt újraírva ismét elmondani. A posztmodern lemondott az eredetiség elvéről, amely azelőtt megkérdőjelezhetetlen volt. Annak tudatából indult ki, hogy a szavak sohasem érintik közvetlenül a valóságot, hanem mindig csak a kommunikációs partnert, s ezért az irodalmi mű kijelentései sem vonatkoznak a valóságra, s csak azokban a kommunikációs rendszerekben nyernek jelentést, amelyeket a kulturálisan egységes közösségek alkotnak. Mindkét műre jellemzők az elbeszélői

pillanatig, amikor új munkanapra készülődik. A *Triptichon* első személyű elbeszélője mindent tud, mindentudását vizuális irányultsággal érzékelteti, azonban nem ritkán eltér ettől. Külső fokalizációval él, az elbeszélő-fokalizátor csupán kívülről látja a tárgyakat és a személyeket, gondolataik és érzéseik ismeretlenek maradnak számára. Az elbeszélői eljárás eközben olyan, mintha a fokalizátor nagyon közel állna a leírás tárgyához, és csak a láthatót látná – ez a részlet viszont rendkívül aprólékosan íródik le. Šeligo művét a szlovén irodalomtörténet a francia újregénnyel hozza összefüggésbe. Mészöly *Filmjének* elbeszélői alapelve a leírás illetve a "felvétel" folyamatára való szüntelen figyelmeztetés. A többes szám első személyű elbeszélő szüntelenül arra figyelmezteti olvasóját, hogy maga gondolja ki az olvasott történetet. A külső fokalizátor kívülről látja a regény szereplőit, viszont – amint az a leírtakból kitűnik – meghatározza, hogy mit gondoljanak és érezzenek. A *Filmet* a magyar irodalomtörténet nem kapcsolja közvetlenül az új regényhez, viszont kiemeli a "camera-eye" technikát, amely oly jellemző Christopher Isherwood angol író némely művére.

IX.

A hetvenes évek legvégén fordulat következett be a magyar irodalomban: Esterházy Péter *Termelési*

fokalizátornak szoktak nevezni. A "fokalizátor" terminust először Gérard Genette használta. Ő hívta fel a figyelmet arra, hogy Stanzel tipológiájában az első és a második típusú elbeszélő közötti különbség a nézőpontban, míg a második és a harmadik típusúnál az elbeszélőben van. A jelen értekezés szempontjából e témában a későbbi tudományos eredmények közül a legfontosabb Mieke Bal és Shlomith Rimmon-Kenan munkássága; elsősorban a fokalizációról írott műveik.

III.

A regény meghatározása az irodalomtudomány leginkább megoldhatatlan kérdései közé tartozik. Ismert Edward M. Forster brit író és irodalomteoretikus definíciója, mely szerint a regény és a novella között ötvenezer szó a határ – az ennél rövidebb szövegek szerinte novellák, az ennél hosszabbak regények. Ez természetesen elégtelen definíció, hiszen az irodalomtudományban nem lehet ilyen mechanikusan kvantitatív határokat szabni, ezen kívül hiányoznak a szükséges formai és tartalmi feltételek is. Mindemellett a regény néhány alapvető tulajdonságáról számot tudunk adni annak ellenére, hogy a világirodalmi kánonba tartozó számos regény ettől eltérő vonásokat mutat. Elmondhatjuk tehát, hogy a regény epikus, s nem lírai, sem drámai alkotás. Általában prózában íródott, de versregényekről is tudunk. Terjedelmét tekintve a leghosszabb prózai elbeszélő forma, a novellánál hosszabb, de a közöttük lévő különbséget nem lehet mechanikusan meghatározni. A

regény egyik alapvető tartozéka az elbeszélő, akinek az elbeszélése a mű rajta kívül létező valóságára utal, amely általában a múltra vonatkozik. Az epikai valóságot tematikus, racionális és emotív elemek alkotják; ezek közül a tematikus elemek uralják a többit, belőlük áll össze a "tér-idő kontinuum", ami leggyakrabban az esemény vagy a kezdettel és véggel bíró történet alakját ölti magára, hordozói pedig emberi figurák. Mindezen elemek természetesen együtt vannak jelen a regényben.

IV.

Az értekezésben alkalmazott összehasonlító módszer Dionýz Ďurišin *Összehasonlító irodalomkutatás* című művének megállapításait követi. Tekintettel arra, hogy a szlovén és a magyar irodalom között a tárgyalt időszakban nem volt számottevő érintkezés, az értekezés tartózkodik mindenfajta genetikus kapcsolat felderítésétől, és kizárólag tipológiai hasonlóságokat és különbözőségeket kíván tanulmányozni.

V.

Az értekezés olyan regények elemzésével foglalkozik, amelyek mindkét országban a "népi" hatalom idején

irodalmi alakok tudatában és tudatalattijában zajlik, ezzel az elbeszélés mondattanilag összetetté és logikailag racionálissá válik, nem találni merész asszociációs ugrásokat, ugyanakkor mindvégig világos, mi történik a valóságban, és mi az, amit a hősök elképzelnek vagy megálmodnak. Smole regényében a második nap második felének kivételével, amit kétszer elbeszél, az elbeszélés az idővel párhuzamosan halad, míg Ottlik regénye tele van időbeli ugrásokkal.

VIII.

Mészöly Miklós *Film* és Rudi Šeligo *Triptih Agate Schwarzkobler* című alkotása mindkét irodalomban olyan műnek számít, amelyekben az elbeszélő stílusredukciója és tárgyiassága a végletekig érvényesül. Šeligo *Triptichonja* nyolc évvel Mészöly *Filmje* előtt jelent meg. Veszélyes volna teljes irodalomtörténeti folyamatokat két könyv alapján általánosítani, a két irodalom irodalomtörténeti áttekintései viszont azt mutatják, hogy Ottlik *Iskola a határon* és Smole *Črni dnevi in beli dan* című művének megszületése után a szlovén irodalom fejlődése közelebb járt a világirodalmi történésekhez, mint a magyar irodalomé, aminek oka kétségtelenül történelmi összefüggésekben rejlik – Magyarországhoz képest Jugoszlávia sokkal kevésbé volt zárt ország, mind az eszmék mind az emberek mozgását illetően. Mindkét műben mindennapi események leírásával találkozunk: Šeligo *Triptichonja* egy fiatal irodista nő egy napját mutatja be a munkahelyre való megérkezésétől addig a

szövegét tartalmazza a "kézirat" amit az első személyű elbeszélő "megtalált". Az említett három elbeszélőtípus mellett a regényben gyakori egy negyedik is, amelyben az elsőfokú elbeszélő beszámol arról, hogy mit olvasott a harmadik személyű, másodfokú elbeszélő említett kéziratában. Fokalizátor csak kettő található a műben – az első az elsőfokú elbeszélő, a második pedig kapcsolódik mindkét másodfokú elbeszélőhöz, hisz mindkét esetben ugyanaz az irodalmi személy "szemléli", és mindkét másodfokú elbeszélő "feljegyzéseinek" témája is ugyanaz; az elbeszélő grammatikai személye mellett megváltozik az írásmód is, a harmadik személyű elbeszélő számol be a katonai iskolában történekről, amelyekben az irodalmi személyek tizenévesként jelennek meg, az első személyű elbeszélő pedig gyakran megszólítja egykori iskolatársait és elgondolkodik a köztük fennálló viszonyokon, különösen pedig a tulajdon viselkedésén és természetén. A könyv témája nemcsak a totalitarizmus, hanem az elbeszélés nehézségei és hitelessége is – ugyanazt az eseményt leírja többször is, az elsőfokú elbeszélő mégis úgy véli, hogy valójában másként történt minden. *Smole Črni dnevi in beli dan* című regényének csak egy elbeszélője van, harmadik személyű, a belső fokalizátorok száma azonban három – három a négy központi szereplő közül; a negyedik személy éppen emiatt marad titokzatos, hiszen az olvasó nem tudhatja, mit forgat a fejében. A cselekmény ideje három napba van sűrítve, amiről a körülmények jobb ismerői megállapítják, hogy a regény megjelenése előtti évekre vonatkoznak. Ugyancsak megállapítható, hogy a meglehetősen absztrahált város mögött az akkori Ljubljana rejtőzik. Az elbeszélés jelentős mértékben az

keletkeztek. Szlovéniában ez az időszak már közvetlenül a második világháború befejezése után megkezdődött, míg Magyarországon a fordulat 1948-49-ben következett be. A "népi" hatalom első éveiben mindkét országban az uralkodó ideológia az irodalmat is áthatotta. Tekintve, hogy a szlovén irodalomban már a múlt század harmincas éveiben erőteljesen artikulálódott az ún. társadalmi realizmus, számos szlovén irodalomtörténész szerint az ezt követő időszak műveiben nem következett be olyan jelentős elkanyarodás az irodalom "természetes" fejlődésétől, mint a magyar irodalomban a szocialista realizmus, amelyet a magyar irodalomtörténészek az irodalomra erőltetett drasztikus külső beavatkozásként interpretálnak, amely megakasztotta a magyar irodalom szerves fejlődését. A szlovén irodalomtörténet a társadalmi realizmus időszakát 1930–1950 közé teszi, a háborút követő évekről pedig általában megjegyzi, hogy ekkor megpróbált gyökeret verni a szocialista realizmus. Az értekezés a múlt század nyolcvanas és kilencvenes éveinek fordulóján zárul, amikor mindkét országban bevezették a parlamentáris demokráciát, Szlovénia pedig a történelem során először önálló állam lett. Mindez jelentősen kihatott az irodalom fejlődésére is, ezért ez a korszak már nem fér bele vizsgálódásaink körébe. Mint azt Irena Novak Popov megjegyezte, 1991 előtt az irodalom Szlovéniában (is) kivételezett helyzetben volt, mint a történelmi álmok szimbolikus megvalósulásának mitikus szférája, és mindenfajta politikai és gazdasági hiányosság kompenzációja. A költő a szép, tiszta irodalmi nyelv hordozója, látnok és próféta volt, megváltó és közös jelentések szószólója, morális tudat és tekintély. Az önálló szlovén állam megalakulásával az

irodalom kikerült a figyelem középpontjából, és a perifériára szorult, az alkotók pedig elsősorban az irodalom kérdéseivel foglalkoznak. A szlovén irodalomtörténész megállapításai minden bizonnyal ugyanígy vonatkoznak Magyarországra és számos más kelet- és közép-európai országra is.

VI

Déry Tibor *Felelet* és Miško Kranjec *Pisarna* című regénye szinte egy időben jelentek meg – a *Felelet* 1950–1952-ben, a *Pisarna* 1949-ben, vagyis amikor Magyarországon és Szlovéniában is elterjedt a bűnös kapitalizmus ostromozása és a proletárforradalom vívmányainak felmagasztalása – a szocialista realizmus korában. A kor követelményeinek megfelelően mindkét mű kifejezetten realista. Az elbeszélő mindkét helyen mindentudó, fokalizációja külső, harmadik személyben beszél, a *Pisarna* lapjain néhány pillanatra első és második személyben is, ráadásul néhány oldal erejéig átadja a szót az első személyű, másodfokú elbeszélőnek, aki része az elbeszélte világnak, vagyis fokalizációja belső. Déry regényében az ideológiai nézeteket irodalmi alakok testesítik meg, legtöbbször Nagy Júlia, Kranjecnél az elbeszélő közvetlenül fejezi ki eszméit, és ezt vastag betűvel is kiemeli. Az ok a két regény elbeszélő módszerében rejlik: a *Felelet*ben erősen dominál, amit Platón mimézisként ír le – az események dialógusok által való aprólékos leírása, míg a *Pisarna* az elbeszélte

híradásként jelenik meg, aminek Platónnál a diegézis kifejezés felel meg.

VII.

Ottlik Géza *Iskola a határon* illetve Dominik Smole *Črni dnevi in beli dan* című regénye az 1950-es évek végén jelent meg, mindkét mű fordulópontot jelent nemzeti irodalmában. Érdekes módon ez akkor következett be, amikor Magyarországon még mindig tartott a rendszer véres bosszúja a forradalmárok felett; Szlovéniában már elcsitult – legalábbis Magyarországhoz képest – a másként gondolkodókkal szembeni terror. Különösen érdekes, hogy Magyarországon akkor megjelenhetett olyan könyv, amely annyira nyilvánvalóan szólt a totalitarizmusról. Ottlik műve azok közül való, amelyek az ideológiának az irodalom fölött gyakorolt évtizedes uralma után a magyar irodalmat visszatértették a régi vágányra. Smole regényének ennél is nagyobb jelentőséget tulajdonít a szlovén irodalomtörténet, amely ezt az első modern szlovén regénynek tartja. Ottlik *Iskola a határon* című regényében a cselekményt néhány központi személy bonyolítja, három különböző korszakban, ugyanakkor az események három különböző korszakban és három különböző helyszínen való elbeszélésével ("leírásával") van dolgunk. A történések helye és ideje többnyire világosan átlátható. Három elbeszélő beszél el a történetet, egyikük első fokon, legtöbbször nála van a szó, kettő pedig másodfokon, egyik harmadik és egyik első személyben – a kettejük